

ТРАДИЦІЙНА СІЛЬСЬКА ЗАБУДОВА В УКРАЇНІ (трансформації та іноетнічні впливи)

Зоя Гудченко

УДК 728.6(477)“19”

У статті досліджуються трансформаційні процеси, які відбулися в традиційному українському житловому будівництві впродовж другої половини ХХ ст. внаслідок змін у системі сільського господарювання під впливом історичних, економічних, політичних та глобалізаційних факторів.

Ключові слова: сільська забудова, традиційне житло, трансформації, будівельні матеріали, декорування, модернізація.

The article studies the transformation processes that took place in the Ukrainian traditional housing throughout the second half of the 20th century due to the changes in the economic system of agriculture under the influence of historical, economic, political and globalization factors.

Keywords: rural development, traditional dwelling, transformations, building materials, decoration, modernization.

Завдяки щорічним історико-архітектурним та етнографічним експедиціям * селами України, у яких нам безпосередньо пощастило брати участь (1967–2012), в означеному часовому проміжку вдалося зафіксувати стан сільського будівництва в усіх регіонах України (Полісся, Полтавщина-Слобожанщина, Середня Наддніпрянщина, Поділля, Карпати, Південь). Вивчалися різні характеристики сільських поселень: система вуличної мережі; ландшафт місцевості як фактор його впливу на забудову; виробничі споруди (тартаки, вітряки, кузні), колодязі, теплиці, культові споруди (церкви, каплиці, дзвіниці, хрести), ворота, хвіртки, огорожі тощо. Дослідження здійснювалися в архітектурному, етнографічному та естетичному аспектах. Це дало можливість простежити трансформаційні процеси, що поступово відбувалися в забудові під впливом історичних, економічних, соціальних чи політичних чинників.

У повоєнні роки, упродовж майже двох десятиліть, українські села ще зберігали, з деякими відмінностями в різних регіонах, тра-

диційне архітектурне обличчя. У місцевостях, багатих на ліс (Полісся, Карпати, заліснені масиви інших регіонів), будували суцільно з деревини, застосовуючи зрубні конструкції стін, дерев'яні перекриття та покриття дахів (тес, дранка, гонт). У степовій зоні робили глиняні стіни (вальковані, саманні, глинобитні), дахи під соломою, очеретом, черепицею. У лісостепу переважали комбіновані конструкції стін (каркас із різноманітним заповненням, подекуди зруб, глиновальки тощо) з обмазкою та побілкою. У зрубному житлі на Полтавщині й Слобожанщині обмазували й білили власне хату, а сіни й комору лишали у відкритому дереві. Залежно від якості стінових матеріалів господарські споруди або обмазували, або ні.

У районах видобутку каменю м'яких порід (Наддністрянщина, Карпати, Буджак, Крим, Сіверський Донець), окрім іншого, застосовували кам'яні блоки та елементи — як допоміжний матеріал (для підмурків, сходів, огорож), а часом і для кладки стін.

Головними рисами традиційного будівництва були: використання суто місцевих матеріалів, раціональність планування надвірної забудови, економічність будівельних технологій.

Одразу після війни житловий фонд більшості поселень перебував у занедбаному або зруйнованому стані внаслідок антинародної

* Експедиції проводилися за програмами таких установ: Науково-дослідний інститут історії та теорії архітектури, Музей народної архітектури та побуту України в м. Києві, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

політики радянської влади щодо українського селянства (колективізація, голодомори, репресії). Чимало сіл також було знищено німецькими окупантами під час військових дій, особливо в місцях партизанського руху. Селяни, не маючи достатніх матеріальних ресурсів, змушені були зводити тимчасові житла або перебудовувати й ремонтувати старі хати.

У міру деякого зростання сімейного добробуту люди стали будувати вже комфортніше за попереднє житло. На 1960–1970-ті роки припадає активізація сільського будівництва, удосконалення традиційних планувальних типів «хата—сіни—комора», «хата—сіни—хатина», «хата на дві половини». Однорядне житло поступається місцем компактнішому — дворядному. Проте і надалі застосовують місцеві будівельні матеріали та ручні технології. Часто селяни вдаються до давнього способу взаємодопомоги — толоки, тобто скликають родичів та сусідів, щоб за короткий термін разом звести стіни. Запрошували зазвичай на «валькування» глинобитних будівель, зруби ж клали майстри, бо це вимагало високої кваліфікації.

Для якнайшвидшої ліквідації руйнівних наслідків війни в країні інтенсифікували індустріальне виробництво цегли, залізобетонних елементів, шиферу, покрівельного заліза, черепиці, цементу. Це дало поштовх трансформаційним процесам у сільському будівництві, відкрило шлях до розширення палітри матеріалів, конструкцій, опоряджувальних засобів. Змінам у забудові сільських поселень сприяло й значне збільшення мобільності населення, зокрема сільського, якому раніше (1935–1974) не надавали паспортів і забороняли самовільно лишати місце проживання; таким чином, село перебувало в майже кріпацькому становищі. Зростання кількості транспортних засобів також активізувало переміщення людей, можливість переймати культурний досвід у різних сферах життя, зокрема і в будівництві.

Отже, образ українського села, що склався впродовж століть, почав реально й безповоротно змінюватися. Усвідомивши цей факт, культурна громадськість, науковці (етнографи,

архітектори) замислилися над шляхами збереження взірців народної архітектури у музеях просто неба. Як відомо, такі музеї створювалися від кінця ХІХ ст. у багатьох країнах світу, де архітектурне середовище сільських поселень утратило свою аутентичність через інтенсивний розвиток промисловості та капіталістичних відносин. В Україні ж проблема створення музеїв, подібних Скансену в Стокгольмі, на зріла в 1960-х роках, а в наступні роки почала поступово реалізовуватися. Мережа музейних закладів національного, регіонального, локального типу сформувалася в Києві, Львові, Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді, Чернівцях та в деяких селах. Перевезені на музейні території пам'ятки народної архітектури було встановлено в такому ж взаємному положенні та природному оточенні, як на первинних ділянках. До архітектурно-етнографічних досліджень, пов'язаних з пошуками експонатів, окрім штатних музейних працівників, було залучено науковців ІМФЕ НАНУ, НДІТІ та інших установ. Водночас надіслали листи в обласні та районні відділи культури, в архітектурні управління із запитальниками, задля сприяння виявленню пам'яток на місцях. Під час натурного обстеження давніх взірців сільської забудови для музеїв просто неба науковці звертали увагу насамперед на об'єкти з архаїчними рисами. Шукали широкі «бовдури»-димники («верхи») над солом'яними стріхами хат, розвинені піддашки, здатні сховати цілий віз. Розпитували про різьблені дармовиси з «кониками»-кронштейнами на причілках полтавсько-слобожанських хат, про двері «на бігунах» — дерев'яних завісах, про сіни з наскрізним проходом. За зовнішніми виступами визначали: скільки сволоків підтримує стелю хати, як вони покладені на стіни (уздовж, упоперек), чи є на сволоках різьблені хрести, орнаменти, написи. В інтер'єрах хат вишукували традиційне умеблювання: мисник, широкі стаціонарні лави, стіл, покуть з іконами, піл для сну, жердку для одягу, колицу, велику піч із кошином, запічком, припічком, «світач» для освітлення хати взимку. Усі ці елементи ста-

рого житла вже зникали, але ще траплялися в 1960–1980-х роках, а деінде і пізніше. На садибах зрідка знаходили рублені комори (бо під час колективізації їх примусово перемістили на колгоспні двори), розвалені клуні. Отже, звичайний склад надвірної забудови значно скоротився. Окрім хати, залишалися повітки, хліви, подекуди курники, кошниці, сажі (для відгодівлі свиней).

У ці роки з осібно розташованих споруд ще де-не-де стояли на пагорбах вітряки, біля річки чи потоку — водяні млини, були кузні, парафіяльні школи, гамазеї (громадські зерносховища). Проте з кожним роком через кардинальні зміни в системі господарювання кількість давніх будівель, які виникли колись в умовах замкненого способу існування селян, дедалі зменшувалася.

Найактивніше процес «осучаснення» відбувався серед так званих показових сіл, у розвиток яких вкладалися великі державні кошти. Для них архітектори проектних і науково-дослідних інститутів розробляли проекти генеральних планів, будували громадські центри з клубами, магазинами, дитячими шкільними закладами, медпунктами тощо. Однак пере-

важна більшість сіл залишалася в тому ж вигляді, у якому вони сформувалися багато років тому. Особливо це стосується важкодоступних поселень. Деякі з них отримували статус «неперспективних» і поступово відмирали.

Раніше модернізація забудови з відхиленням від народних традицій почала здійснюватися у заможніших селах, у центрах сільських рад. Вони зазвичай мали краще транспортне сполучення з ринками збуту продукції. У таких поселеннях з'явилися великі житлові будинки з міцних матеріалів, добротна надвірна забудова з блокованими господарськими спорудами, окремі літні кухні, льохи. Запроваджувалося типове проектування сільського житла. Хати, що фізично себе вичерпали, поступалися місцем так званим «будинкам колгоспників». Інколи на спільному подвір'ї співіснували старі стилістично не пов'язані між собою хати, де жили старші члени родини, і нові, збудовані молодшими. Так траплялося внаслідок стійкої прихильності представників старшого покоління до традиційного житла, у якому вони самі виростили і виховали своїх дітей, а не через відсутність поваги і піклування про них дітей та онуків.

*Садиба з декоруванням мозаїчною плиткою.
с. Шутнівці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 80-і рр. ХХ ст.
Світлина З. Гудченко. 2005 р.*

У 1980-х роках, коли Друга світова війна лишилася далеко позаду, а матеріальний рівень селян досяг істотного зростання, посилювалася їхня увага до прикрашання свого обійстя. Насамперед це проявилось в тих районах, де традиційно існувало настінне малювання, декоративна обробка фасадів, окремих елементів та частин будівель. Ідеться не тільки про житловий будинок, але й про господарські споруди. Потреба створити естетичне середовище для своєї родини перемагала всі життєві негаразди, що їх люди намагалися ніби нейтралізувати красою та затишком рідної домівки.

Цікаво, що в традиційній забудові єдність кожного обійстя та села загалом забезпечувалася природним шляхом — спільними матеріалами стін, покрівлі, огорож, пропорціями споруд, рослинним оточенням. На наступному етапі, коли змінилися і матеріали, і склад допоміжних споруд, і пропорції житлового будинку, принцип ансамблевості забудови продовжував упроваджуватись, але стилістична єдність забезпечувалася застосуванням вже інших, проте знову таки спільних матеріалів для стін і покриттів дахів, способів опорядження фасадів, колориту декоративної обробки тощо. Нові матеріали та технології дозволяли зробити тривкіший декор, аніж при малюванні кольоровими глинами і природними фарбниками. Тому селяни почали широко застосовувати рельєфну цегляну кладку — поліхромну й монохромну, обличкування цементною декоративною плиткою, тинькування, пофарбування, розпис, різьблення на дереві та металі. У деяких випадках художній ефект досягався лише неглибокою пластикою кладки однотонної цегли. Проте частіше, особливо в лісостеповій зоні, комбінували червону й білу цеглу: скажімо, фасади викладали білою цеглою, а орнаментовані елементи (фриз, кутові пілястри, облямування вікон) — червоною, або навпаки. Зафіксовано також приклади декоративних композицій на фасадах будинків, створених способом інкрустації з уламків кольорових плиток.

Найбільший потяг до декору спостерігаємо на теренах Наддністрянщини, дотичних

до Молдови й Румунії (Поділля, Північна Буковина). Для надання будинку «гонорового» вигляду вздовж видовженого фасаду влаштовували цегляну аркаду, а в тинькуванні стін додавали уламки битого дзеркала і кольорового скла. Веранди прикрашали візерунчастим плетінням віконних рам; підкарнизні лиштви та обрамлення вікон обробляли різьбленням на дереві й металі; також різними способами оздоблювали колодязі, брами та огорожі.

Порівняно з опорядженням будівель у південних регіонах значно простішим та лаконічнішим було зовнішнє оформлення поліського житла: традиційно сірі або білі стіни, які поживавлювалися кольоровими акцентами підмурків, віконниць та дверей.

Цікаві трансформаційні процеси відбувалися на Півдні України. Тут поряд з українцями, які становлять більшість населення, мешкають і представники багатьох інших народів: росіяни, болгари, гагаузи, греки, румуни, угорці, молдовани. Вони в різні часи переселилися на порубіжні землі південно-західної частини Одеської області, а також у приморські райони Донецької та Запорізької областей. У цих місцях спостерігаються постійні взаємовпливи в усіх сферах народної культури, зокрема й у народній архітектурній творчості. В етноконтактних зонах архітектурне обличчя житла — різноманітніше й привабливіше, оскільки незвичні конструктивні форми, мотиви декору, елементи благоустрою викликають зацікавленість у сусідів і часто слугують для них творчим імпульсом. Таким чином виникають нові засоби виразності сільської забудови.

Окрім того, в архітектурі південноукраїнських сіл відзначається тісне проникнення локальних будівельних традицій і нових рис. Традиції продовжують своє існування у використанні місцевих будівельних матеріалів (ракушняк, вапняк, глина), в обмазці, побілці, плануванні будинку. Нові віяння виявилися в розвиненішому плані житла, в обличчуванні фасадів цементною та керамічною плиткою, тинькуванні «під шубу» (нанесення

певним способом на поверхню стін розчину з цементу, вапна, піску, шлаку, води, кам'яної дрібної кришки, інколи слюди). Поверхню стін роблять фактурною і часом фарбують, або ж додають барвник у цементний розчин. У нових будинках збільшують кількість вікон та їхні розміри.

Змінюючись і вдосконалюючись, сільський житловий будинок зберігає і свою специфіку: зв'язок із природним оточенням, садибною ділянкою і господарськими спорудами. Новий тип сільського житла в цей період формується не лише під впливом природно-кліматичних факторів та народних традицій, але й вимог часу.

Чорнобильська катастрофа 1986 року завдала непоправної шкоди екології, здоров'ю нації, історико-культурній спадщині, особливо на радіаційно забруднених територіях Полісся — регіону побутування найархаїчніших елементів і рис у сільському будівництві. Мешканці поселень так званої Чорнобильської зони були примусово переселені в інші місця, де для них терміново побудували за рахунок держави нове житло — уніфіковані садибки з однаковими будиночками, сарайчиками, клаптиками городу. Садиби переселенців зазвичай утворювали своєрідний мікрорайон, куток або вулицю, приєднану до селитебної території корінних мешканців того чи іншого поселення. У таких умовах про жодну регіональну спадкоємність поліського краю не могло бути й мови. Єдине, що залишилося як відгомін знищених радіацією локальних будівельних традицій переселених сіл, це — експедиційні записи етнографів, які впродовж кількох років відвідували переселенців у нових місцях їхнього проживання. Ці дослідження фінансувало Мінчорнобиля. Декілька експедицій було також здійснено в покинуті села, що доповнило матеріали етнографічних обстежень Полісся, виконаних до аварії.

Після розпаду в 1991 році Радянського Союзу в уже незалежній Україні відбулися кардинальні зміни — перерозподіл матеріальних ресурсів, ліквідація колгоспів і радгоспів, роз-

паювання спільних земель та їхньої власності. Такі революційні перетворення спричинили подальші кризові явища в економіці та політиці держави, оскільки не були підготовлені якимись проміжними діями. Це негативно вплинуло на добробут селян і спонукало багатьох з них у пошуках кращих умов проживання полишити свої домівки. З'явилися ознаки занепаду сіл: покинуті напризволяще садиби, припинення нового будівництва у віддалених місцевостях. Про такі тенденції свідчать реєстри житлового фонду в сільрадах і зарослі чагарниками знелюднілі подвір'я.

Рівнобіжно процесу деградації українського села під кінець XX — на початок XXI ст. у деяких поселеннях з'явилися нехарактерні для звичайної сільської забудови садиби сучасних місцевих або заїжджих багатіїв. Будинки, а часом дво- та триповерхові палаци, з вибагливими псевдостильовими елементами, нефункціональними баштами, терасами, еркерами, декоративними вазами, балюстрадами, оточені височезними брамами, монументальними огорожами, що ховають від чужого ока усю цю «розкіш», жодним чином не відповідають традиційному образу сільської забудови, тож сприймаються як чужорідні об'єкти. Їхня поява внесла дисонанс в усталене природно-архітектурне середовище села — упродовж століть сформоване, зі своїми акцентами, домінантами та субдомінантами, з певними співвідношеннями натуральних і рукотворних компонентів. Отже, індивідуальне житло такого ґатунку не є притаманним саме селу, оскільки майже не відрізняється від котеджної забудови міських околиць та приміських селищ сучасної доби.

Вимушені констатувати, що в сучасній сільській забудові регіональні особливості значною мірою вже втрачені та продовжують нівелюватися. Завдяки Інтернету та іншим засобам тиражування відкрився ширший доступ до проектів індивідуальних будинків у будь-яких матеріалах і формах, незалежно від місця спорудження будівлі. Художня якість будівлі визначається насамперед смаком і

культурним рівнем замовника. На жаль, матеріальні можливості майбутнього господаря споруди не забезпечують естетичності будівлі чи комплексу, а часто-густо навпаки — дають простір для беззастережного несмаку й вульгаризації засобів виразності в архітектурі. І лише в окремих випадках маємо стильні, художньо досконалі твори, коли і замовник, і виконавець до цього підготовлені.

Найбільше регіональних рис, навіть в умовах кітчевих проявів, маємо в Карпатах. Це пов'язано, по-перше, із тривалішим, аніж в інших регіонах, побутуванням традиційної культури, а по-друге, з використанням тут ще й досі найпоширенішого матеріалу — деревини — носія будівельних традицій у регіоні. Проте і в Карпатах останніми роками спостерігається поява великих, перенасичених декором будинків, виконаних у різних матеріалах — і традиційних, і новітніх. Їхні господарі й замовники є найчастіше або заробітчанами, які довго працювали за кордоном, або ж дачниками-прибульцями з інших регіонів.

Народна архітектура в тій чи іншій країні зберігає притаманну їй консервативність, до поки незмінним лишається життєвий устрій, який її породжує і для якого вона слугує просторовим середовищем.

Оскільки в українських селах довший час, аж до Другої світової війни і ще десятиліття по тому, зберігалася переважно напівнатуральна система господарювання, то й сільська забудова мало чим відрізнялася від дідівської та прадідівської. Цьому сприяла й соціальна, економічна та культурна нерівність міського й сільського населення, яку держава (Радянський Союз) свідомо зберігала.

Через необхідність піднімати зруйновану економіку, господарство та відновлювати житловий фонд країни величезні ресурси було спрямовано на розвиток промислового вироб-

ництва, зокрема будівельних матеріалів. Це стимулювало модернізацію існуючої сільської забудови та створення нової, із застосуванням як місцевих, так і заводських матеріалів. Таким чином науково-технічний поступ долинув і до українського села.

Після ліквідації руйнівних наслідків війни і деякого підйому темпів будівництва цей процес дещо уповільнився, оскільки нагальні потреби менша частина сільського населення задовольнила, більша ж залишалася в старих, підтримуваних ремонтами хатах.

Отже, сільська забудова наприкінці 1980-х років утворювала вельми строкату мішанину різночасних споруд — традиційних і нових. Зберігалася сформована здавна поселенська мережа, і лише окремі невеликі села й хутори, визнані неперспективними, поступово відмирили. У більшості поселень лишалася незмінною і планувальна структура вулиць, за винятком центральних садиб колгоспів, для яких розробляли проекти генеральних планів з корегуванням напрямків деяких вулиць. Проте не завжди ці проекти втілювалися на практиці.

Після змін форм власності в незалежній Україні кризові явища особливо негативно відбилися на сільському виробництві і на житті переважної більшості селян, унаслідок чого серед пересічних громадян будівництво припинилося. Однак розпочався справжній будівельний бум за участі тих, хто під час несправедливої «прихватизації» спільної громадської власності зумів отримати величезні матеріальні статки, які частково реалізувалися шляхом спорудження будинків, палаців і цілих маєтків — як у межах міст, так і в сільській місцевості. Тож забудова сіл набула ще строкатішого, дисгармонійного вигляду, а традиційний характер забудови фрагментарно зберігся лише в найвіддаленіших місцевостях.